

провідною. Це призвело до того, що навіть прихожани, які належать до Істинно-православних християн, які традиційно вважалися селянами, за своїм складом, утворюють свої громади у містах. В контексті даної теми це явище можна пояснити тим, що переважна більшість міського населення надіється на повернення і не прагне до набуття статусу міського жителя. Свідомо чи несвідомо вони відтворюють у нових місцях проживання звичний спосіб життя, в тому числі і духовну автономію.

Література

1. Академічне релігієзнавство. Підручник.// За наук. ред. А. Колодного. – К., 2000.
2. Гараджа В.И. Социология религии. – М.: Инфра – 2005.
3. Исипова И.И. Сквозь огонь мучений и воду слез. – М.: Б/в. – 1998.
4. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – ФУШД.
5. Поточний архів Чернігівської державної обласної адміністрації. – Спр. 11, арк. 3.
6. Шугасва Л. М. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації. – Рівне, 2009.

Summary

Lyudmyla Shuhayeva

The Peculiarities of Socialization of Orthodox Sectarianism in Independent Ukraine

In the article L.Shuhayeva analyses the peculiarities of socialization of orthodox sectarianism in independent Ukraine, in particular the truly orthodox church, truly orthodox Christians, religious community and Charismatic trend of "Leontiyevtsy".

УДК 321.64:[316/614^281/9]«1939/1945»

© Ірина Булига
м. Рівне

ВПЛИВ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРУЮЧОЇ ЛЮДИНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

У даній статті аналізуються особливості впливу тоталітарних режимів на процеси соціалізації православної віруючої людини, визначається роль зовнішніх і внутрішніх факторів в її житті під час кризових суспільних явищ, спричинених Другою світовою війною.

Ключові слова: соціалізація, віруюча людина, тоталітаризм, релігія, Православна церква, Друга світова війна.

Вступ. Трансформаційні процеси, які відбуваються в українському суспільстві, значимість соціальних змін останніх десятиліть, переоцінка ролі і функцій релігії, як вічного закономірного інституту, що відіграє значну роль у житті суспільства та утверджує пріоритети духовності, актуалізують проблему забезпечення органічного і цілісного процесу соціалізації особистості, важливими факторами якої виступає феномен перебування індивіда в певному соціумі, з властивим йому зовнішнім та внутрішнім устроєм. З огляду на цей фактор, ми хочемо привернути увагу на події Другої світової війни, коли тисячі православних були кинуті в лещата тотального контролю над релігійною активністю, майже повного її обмеження культовою сферою, репресій проти релігійних дисидентів. Наш вибір обумовлений тим, що саме Друга світова війна зіштовхнула православну віруючу людину західної України, яка мала високу релігійну свідомість, з іншим соціальним досвідом тоталітаризмів (радянським і німецьким) за плечима яких стояла масова атеїзація 20 – 30-х років ХХ ст. та заміна гуманістичної системи цінностей нормами дохристиянської епохи.

Обов'язковою умовою становлення довготривалого тоталітарного порядку є знищення традиційної релігійної свідомості як незалежної від державного контролю сфери, яка в значній мірі визначає систему суспільних морально-етичних координат. Її місце режим прагне заповнити власними базисними установками маніпулятивно-псевдосакрального характеру. Таким чином усталена свідомість віруючої людини зазнає постійних трансформацій як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. З огляду на трагізм і катастрофічність спадщини тоталітаризму, необхідним є вивчення та критичне переосмислення його негативного досвіду, виявлення, аналіз і систематизація детермінант, що зумовлюють і впливають на зазначені процеси. Підкреслимо, що окремі аспекти поставленої проблематики досліджували М.Пірен [7], Н.Стоколос [9], Л.Суятінова [10], та ін.

Постановка завдання. ХХ століття негативно позначилося на менталітеті багатьох народів, комплексі суспільних відносин, на всьому морально-психологічному стані суспільства. Друга світова війна зіштовхнула людей з різноманітним екзистенціальним досвідом, соціальна значущість якого постійно вимагає переосмислення комплексу ідей, які склали основу взаємовідносин в соціумі. До вересня 1939 р. на західноукраїнських землях уже склались традиції релігійної соціалізації особистості, тому ціннісно-нормативна система з усталеними звичаями, нормами і правилами, які становили каркас традиційного укладу життя, поведінки індивіда і його відповідальності перед соціумом зазнає складних випробувань, що призвели до послаблення соціалізуючої функції релігії, яка із базового соціального інституту перетворюється на «пережиток минулого і фактор негативної соціалізації», який необхідно побороти.

На думку Е.Дюркгейма у процесі соціалізації, яка трактується як результат духовного, вербального спілкування людини з її оточенням, як результат засвоєння нею суспільних «концептів», «колективних уявлень», провідним фактором є суспільство [3, с.244–246]. Тому, досліджуючи особливості соціалізації віруючої людини, необхідно звернутися до дослідження суспільства: яким чином воно змогло передати чи нівелювати систему релігійної орієнтації [7, с.31].

Релігійність, яка завжди займала провідні позиції в українському суспільстві, формувала систему цінностей, починає втрачати лідируючі позиції в УРСР в 20 – 30-х рр. ХХ ст., а на західноукраїнських теренах після «золотого вересня» 1939 р., що призводить до незворотніх суспільних трансформацій. За твердженням Г.Лебона, найтяжче людина переносить зміну усталених ним звичок і способу мислення [6].

Результати. Атеїзм марксизму, гоніння на релігію та церкву в СРСР, фашизм і нацизм, що по суті були язичницькими доктринами та глибоко ворожими християнству, поставили православну віруючу людину перед соціально-психологічними травмами, спричиненими більшовицькою антирелігійною компанією та обставинами війни. Протягом десятиліть після Жовтневого перевороту 1917 р. партія більшовиків проводила політику масової атеїзації населення під гаслом «Релігія – опіум для народу». Церкви були закриті, зруйновані чи перетворені в складські приміщення. Маса священнослужителів – репресована, діяльність офіційно дозволених приходів знаходилась під пильним поглядом партійних властей і органів державної безпеки.

Радянський тоталітаризм намагався знищити церковну общину, зводячи її соціум майже до катакомбного існування, маргіналізувавши залишки її самоорганізації. В суспільстві існувала одна офіційна, державна ідеологія, яка претендувала на всеохоплюваність у всіх сферах суспільного й особистого життя, вважалася обов'язковою та замінювала функцію релігії. Політика багатолітнього соціального пресингу на Церкву призвела до автономізації ролі священника в приході, послабленню його безпосередніх зв'язків з господарчо-побутовими сторонами життя общини аж до зведення обов'язків священника виключно до ритуально-обрядової складової його духовних функцій.

В очах суспільної думки віруюча людина була представлена неповноцінною особистістю. Напередодні Другої світової війни Православна церква як соціальний інститут була знищена силовими методами боротьби радянської держави. Проте антирелігійна агітація, яка згодом їх замінила, зазнала краху. Населення в очах влади залишалось сірою масою, ідеологічна свідомість якої цікавила її тільки з приводу лояльного ставлення до нового ладу. Але Церква, що практично не існувала, набула в очах віруючих статусу «гнаної», а священнослужителі, постраждали від репресій, стали «мучениками» у боротьбі за віру, що в психологічному відношенні тільки зміцнювало релігійність. Такий перебіг подій вів до неконтрольованого державою церковного життя, яке виражалось у масовій релігійній практиці, що уособлювала несвідомий протест проти заборони задоволення людиною духовних потреб.

Претендуючи на роль універсальної доктрини, прагнучи тотально охопити всі сфери суспільного й особистого буття, тоталітаризм на думку Д.Поспеловського намагався перейняти функції своєї релігії із заміною трансцендентного Бога земним божком – Леніним, Гітлером, які наділялися богоподібними якостями. Тому тоталітаризм входить в конфлікт з теїстичним віровченням, особливо християнством, яке засуджує культ особистості і досконалістю наділяє лише Бога [8]. Релігія вчить, що людина принципово відрізняється від інших живих істот, що вона не просто біологічна істота, а наділена духовністю [4]. Релігія акцентує увагу на тому, що людина володіє не лише тілом, але й безсмертною душею, вмістилищем її особистості, розуму, серця, волі. В релігійному оточенні отримується відповідне уявлення про себе, що стає основою само сприйняття. Так проходить процес формування духовного потенціалу, пошана до себе, мотивується її спрямування до високих цілей. Для невіруючого соціальним дзеркалом є лише люди: тільки через них він розвивається і формує своє «Я». Для віруючого з дитинства існує один суб'єкт відносин – Бог – саме Він виступає головним орієнтиром у визначенні людини [10, с.85]. У цій ситуації сприйняття себе відбувається, головним чином, не через оцінки інших людей, а через оцінку Бога. „Узагальнений інший”, на місце якого ставить себе невіруюча людина для оцінки себе, для віруючого є Бог. Перевага релігійної соціалізації в тому, що вона робить людину значною мірою

незалежною від думок людей про неї. Людина, яка оцінює себе з погляду іншого, ніби підкоряється йому, оскільки ставить його оцінку про себе на значуще для себе місце. Віруючий же кориться лише Всевишньому. Це дає йому можливість бути незалежним від інших людей [10, с.87].

Аналіз антирелігійної кампанії показав неефективність існуючих методів боротьби з релігією і змусив більшовицьку владу після приєднання Західної України до СРСР у 1939 р. рахуватися з релігійністю населення як чинником соціального впливу. У перші місяці встановлення радянської влади окремі партійні працівники намагалися апробованими на території СРСР методами вести боротьбу з «релігійним дурманом». Проте, зустрівши масовий опір населення, влада перейшла до політики вичікування, зміцнення своїх позицій. У цілому, релігійне питання було відкладене на перспективу. Це зовсім не означало, що влада відмовилася від боротьби з релігією. Намагання поставити державну ідеологію на її місце лежало у самій природі тоталітарної системи. К.Н.Юнг писав: «Щоб ... дати повну владу маніпулюючим (державою) вождям, усі соціально-психологічні течії, які притримуються цього напрямку, незмінно намагаються вибити ґрунт з-під ніг релігії» [13] Молоді партійні функціонери, які виховувались у Радянському Союзі в атмосфері безбожництва й войовничого атеїзму, були здивовані наскільки західноукраїнський народ був побожним і віруючим. Суспільний світогляд тоталітаризму, побудований на марксистсько-ленінсько-сталінській теорії, зіштовхнувся з протилежною ідеологією, яка базувалася на релігійно-гуманістичних засадах, напрацьованих століттями.

Адаптація і самоствердження віруючої людини проходили у площині співіснування релігійності з придбаними рисами радянського громадянина, який розуміючи серцем богоборчу політику влади, як її недолік, не переносив його у сферу конструктивної опозиції, намагаючись пристосуватись до існуючого порядку. Проте існування індивідуальної опозиції підривало авторитет більшовицької влади, яка не в змозі була викоренити зі свідомості народу протилежну її ідеологічній основі віру в Бога. Наступ на релігійну сферу проводився цілеспрямовано та організовано з застосуванням могутнього потенціалу всіх каральних інститутів тоталітарної системи. З приєднанням західноукраїнських областей, радянський тоталітаризм зіткнувся перед фактом включення у державне життя країни областей з недоторканим релігійним укладом життя місцевого населення. Радянське керівництво, як свідчать документи цього періоду, усвідомлювало факт вагомого впливу релігії на свідомість населення, авторитет церков, складність завдань, тому було змушене відійти від повного й негайного перенесення на прикордонні регіони всієї моделі ідеологічного впливу на населення, в тому числі і форсованої його атеїзації [9, с.283]. До того ж, встановлення радянської влади на вищезначеній території, було першою спробою «експортування» радянського тоталітарного режиму поза межі його «історичної батьківщини». Москва виявляла при цьому певну обережність і намагалася пристосуватись до місцевих умов. Суспільний світогляд тоталітаризму, панівний імператив якого включав до своїх ідеологічних формул завдання подолання релігії, зіштовхнувся з протилежною ідеологією, яка базувалася на релігійно-гуманістичних засадах, напрацьованих століттями. Отже, колосальний досвід, набутий більшовицькою партією за кілька десятиліть знищення опонентів, необхідно було відкласти на перспективу. Церква в цих умовах виявилась тим суб'єктом, який, маючи соціальний досвід, пропонував модель формування особистості, здатної до відповідального і персонального входу в соціальні зв'язки на основі християнських ідентичностей. Тому процес соціалізації особистості за участю Церкви в суспільних трансформаційних кризових умовах життя суспільства, відіграє важливу роль і є одним з найбільш значимих аспектів формування особистості, враховуючи чисельність і масштаб діяльності Православної церкви в Україні.

Німецько-фашистський окупаційний режим, усвідомлюючи факт вагомого впливу релігії на свідомість населення, демонстрував стратегічні плани захоплення земель за допомогою Церкви. Влада Рейху грубо порушувала церковні канони, безпрецедентно втручаючись у життя церкви. Християнська ідея, яка відкидалась Гітлером для «своєї» держави як «мораль рабів», використовувалась ними для підкорення та поневолення завойованих народів. Тобто заздалегідь вирішивши долю християнства, нацисти цинічно намагались використовувати релігійну свідомість для поневолення українського народу. Православні віруючі, які зазнали утисків і репресій з боку радянської влади, прихід німців розцінювало як порятунок. Проте сам фашизм, який був певним неоязичницьким культом ідола-держави, ідола-нації, ідола-раси, ідола-вождя не міг цього вирішити в принципі. Як будь-яка релігія він охоплює всю людину і вимагає від людини повної самовіддачі себе, подібно до того як віруюча людина присвячує своє життя Богу [8].

Відмінності релігійного укладу життя Східної і Західної України, вплинули на загальну позицію мешканців цих регіонів на початку німецько-радянської війни. Нацистську окупацію західні українці сприйняли як ще одну зміну влади, а націоналістично налаштовані кола прагнули знайти у Православній церкві та віруючій людині підтримку для поширення свого впливу. У центральній-східній Україні відхід Червоної армії та німецька окупація стали справжньою психологічною, соціальною травмою, що викликала порушення звичного способу мислення, змінила життєвий простір людей, модель поведінки,

що у свою чергу призвело до росту масштабів прояву релігійності серед населення. Таким чином, після відступу радянських військ на цих теренах релігійне життя виходило з підпілля і для індивіда визначалось більшою мірою компенсаторною функцією релігії для населення, яке опинилося у стані соціальної травми. Тому що в тій конкретній ситуації жінки, чоловіки, сестри тих, хто пішов на фронт, насамперед молились за їхнє повернення, якнайшвидше закінчення війни. Для населення західних областей православна віра відігравала роль інтегруючого та національно-ідентифікаційного чинника.

Проте, ще однією ваговою проблемою для православної віруючої людини була розділеність православ'я. Міжправославний конфлікт був породжений цілим комплексом взаємопов'язаних причин: історичних, геополітичних, етнонаціональних, церковно-канонічних, проблемою лідерства та міжособистісних взаємин, володіння церковною власністю та релігійною упередженістю представників кожної конфесії. Нацистська тактика релігійної політики, що зводилась до тези «поділяй і володарюй» спричинила виникнення двох ворогуючих центрів – Українську автокефальну православну церкву та Автономну православну церкву. Віруюча людина була поставлена перед дилемою вибору належності до певного центру. Як зазначають документи, міжконфесійні суперечки не приносять авторитету церкві, а навпаки обидві православні церкви втрачають його серед віруючих [2, арк. 8]. Тим часом кожна конфесія займалась розбудовою власної інституції, яка могла б вести боротьбу з опонентами за розподіл сфер впливу, наголошувала на виключно своїй значимості та унікальності. Ведучи боротьбу за «місце під сонцем», лідери православних конфесій не зважали на інтереси простих віруючих, які після першої радянської західноукраїнських територій та висунення завдання подолання релігії, намагання утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин, намагань зруйнувати суспільні і моральні стереотипи, замінити релігійну складову ідеологічними мотивами, часто опинялося перед складним вибором. До того ж звичною практикою для німецької влади стало використання системи відозв архієреїв православних церков щодо вивозу молоді на роботу у Німеччину, що також призвело до послаблення позицій церков [1, арк.6]. Таким чином, трагізм кліриків православних церков зумовлений жорстокістю не лише радянської, але й німецької тоталітарних систем [9, с. 431].

Очевидна політична вагомість релігійного питання вимагала від радянського керівництва адекватної реакції. Боротьба за віруючих стала ще однією ділянкою ідеологічного фронту в СРСР. Керівники антигітлерівської коаліції готувались до зустрічі у Тегерані. Радянське керівництво враховувало всі можливі повороти майбутніх переговорів, у тому числі й релігійні. Саме позитивне вирішення релігійного питання було одним із способів та бажань здобути схвальний імідж у союзників. Крім того, такий перелом спричинили передусім об'єктивні умови існування релігії в суспільстві – народ найшвидше можна було згуртувати довкола близьких йому ідеалів і символів, що мали багатовікову духовну традицію [5, с. 432]. Таким чином, зміни у релігійній політиці радянського режиму були викликані рядом причин, як внутрішніх, так і зовнішніх. Активні дії Москви щодо створення нової релігійної ситуації спричинили переміщення центру православного руху з України до Москви. Політика маніпулювання релігійною свідомістю мала певні успіхи – у православних віруючих з'явилась надія на нове життя у післявоєнному СРСР. Як вдячність радянській державі були організовані масові збори коштів та допомога радянській армії [4, с.35]. Отже, мільйони людей, які постраждали від гонінь на релігію та церкву першої половини ХХ ст., віруючі та неофіти готові були пробачити державі, яка намагалась позбавити природного права сповідання власної внутрішньої духовної позиції своїх громадян декілька років тому. Проте, порушуючи канонічні норми у 1943-1945 рр. богоборчою владою була створена абсолютно нова, чужа православній традиції релігійна організація тоталітарного типу з новими, раніше неіснуючими церковними правилами, зі структурою управління, яка копіювала сталінське політбюро, яка, на думку Г.Якуніна, «прикрившись релігійною діяльністю, служила антирелігійному тоталітарному режиму» [12].

Висновки. Проаналізувавши зміну ціннісно-моральних імперативів в умовах трансформації, можемо стверджувати, що різні за своїми зовнішніми ознаками, але в своїй основі тоталітарні режими – радянський і німецький, активно використовували релігійний фактор, втручаючись в усі сфери життя суспільства та регламентуючи духовне життя. Ця генетична спорідненість тоталітарних систем на практиці засвідчила постійне, нерегламентоване втручання як німецької, так і радянської влади у релігійні справи. Декларативне відокремлення церкви від держави на практиці демонструвало активне втручання у внутрішні справи церков, обмеження простору їх канонічної діяльності і надання Церкві маргінального статусу у суспільстві.

Репресії проти Церкви по обидва боки лінії фронту свідчили про те, що тоталітарні режими, незалежно від кольору чи назви: чи то коричневий націонал-соціалізм чи червоний комуно-соціалізм, були породженням однієї і тієї ж тоталітарної системи та ідеології, а соціальні процеси проходили в процесі засвоєння і адаптації до умов війни, що спричинило соціально-психологічні травми православної віруючої людини.

Література

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Фонд Р. 281. – Оп. 1. – Спр.9. Дело об объединении православной Автокефальной украинской церкви с Автономной православной церковью на Украине.
2. ДАРО. – Фонд Р.33. – Оп.2. – Спр. 13. Листування з Гебітскомісаром в справі релігійних питань.
3. Дюркгейм Э. О. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 1995.
4. «За други своя» : материалы церковно-общественной конференции. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2005.
5. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / [Редколегія: А.Колодний (голова) та ін.]; ред. Яроцький П.]. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3: Православ'я в Україні. – 1999.
6. Лебон Г. Психология народов и масс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bookar.by.Ru/sociopsy/lebon/oglav.shtml>
7. Пірен М. Утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійна соціалізація особистості / Соціальна психологія: український науковий журнал. – Київ: Український центр політичного менеджменту, 2005. – №6.
8. Поспеловський Д. Тоталітаризм и религия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krotov.info/history>
9. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне: РІС КСУ – ППФ „Ліста” – М., 2003.
10. Суятінова Л. Вплив релігії на процес соціалізації особистості // Соціальна психологія: український науковий журнал. – Київ : Український центр політичного менеджменту, 2006. – № 1 (15).
11. Сафронова А.Г. Психология религии. – К.: Ника-Центр, 2002.
12. Якунін Г. Введение – как-будто-бы не в жизнь – в кошмарное виденье [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vehi.net/politika/yakunin.html>
13. Юнг К.Г. Нераскрытая самость (современность и будущее) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jungland.ru/node/1589>

Summary

Iryna Bulyha

The Influence of Totalitarian Regimes on the Socialization of the Orthodox Believer during the Word War in Ukraine

In the article I.Bulyha analyses the peculiarities of the influence of totalitarian regimes on the processes of the orthodox believer's socialization, determinates the role of inner and outward factors in man's life during the crisis in the society caused by the Second World War.

УДК 2 – 6 : 316. 422 : 2 (476)

© Віктор Адзіночанка
м. Гомель

ТРАНСФАРМАЦЫЯ РЭЛІГІЙНАЙ СІТУАЦЫІ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСІ

У статті на основі статистичних даних аналізуються зміни релігійної ситуації в Білорусії за останні 20-ть років. Трансформація релігійної ситуації в країні розглядається як системний процес. Виділяються два аспекти цієї трансформації: політичний і власне релігійний. Аналізується специфіка релігійності населення Білорусії. Робиться висновок про те, що трансформація релігійної ситуації у Білорусії сильно залежить від політичних змін.

Ключавыя словы: релігійная трансфармацыя, спецыфіка релігійнай сітуацыі, характар релігійнасці, заканадаўства аб свабоде сумлення, міжрэлігійнае ўзаемадзеянне, талерантнасць, будучае релігіі.

Мы можам дакладана акрэсліць тэя храналагічныя межы, якія вызначаюць пачатак сучаснай Беларусі. Гэта распад Савецкага Саюза і прыняцце ў ліпені 1991 года Вярхоўным Саветам БССР Декларацыі аб дзяржаўнай незалежнасці. Утварылася самастойная дзяржава Беларусь. Як вынік – у краіне пачалася трансфармацыя амаль усіх сфер жыцця, у тым ліку і релігійнай. Адзначым, што трансфармацыя ў релігійнай сферы мела прынцыповы характар і аказала вельмі істотны ўплыў на